

Waqf as a Spatial Pattern in the Formation and Development of Tehran City (1210–1344 AH / 1795–1925 CE)

Zohreh Ataei Ashtiani¹ , Seyedeh Fahimeh Mousavi²

1. (Corresponding Author) Center for Asian Cultural Documentation, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

Email: z.ataei@ihcs.ac.ir

1. Department of History, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Email: fahimehmousavi.fm@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:

Received:

29 December 2025

Received in revised form:

7 March 2026

Accepted:

31 March 2026

Available online:

13 May 2026

Keywords:

Urban Development,
Qajar Era,
Urban Morphology,
Pattern Language,
Tehran,
Endowments, Waqf.

ABSTRACT

Waqf, (Islamic endowment), as one of the enduring institutions in Islamic civilization, has played a significant role in organizing public spaces, providing municipal services, and strengthening neighborhood identity. The present study aims to examine the role of waqf as a spatial pattern in the development of Tehran, drawing on Christopher Alexander's "A Pattern Language" theory, during the Qajar period (1210–1344 AH / 1795–1925 CE). This theory emphasizes the repeatability and sustainability of spatial patterns. According to this framework, Waqf can be analyzed through recurring urban nodes such as mosques, schools, bazaars, and public baths established as endowments. The research adopts a historical-analytical methodology, combining documentary analysis, library research, and quantitative data. To measure neighborhood development, an "urban development function" was designed, based on indicators such as the number of houses, shops, and bathhouses relative to population size. The study utilizes primary sources from the Qajar era, particularly Waqf deeds and historical maps. Findings indicate a significant positive correlation (over 70%) between the share of Waqf assets and the level of spatial development in the neighborhoods. Statistical and regression analyses, especially in the neighborhoods such as Bazaar, Oudlajan, and Sangalaj, confirm this relationship. The results underscore the necessity of rethinking the role of Waqf in contemporary urban planning and suggest that the institution of Waqf should be redefined in urban policy-making as a sustainable, responsive tool for spatial organization and neighborhood needs.

Citation: Ataei Ashtiani, Z., & Mousavi, S. F. (2026). Waqf as a Spatial Pattern in the Formation and Development of Tehran City (1210–1344 AH / 1795–1925 CE). *Geographical planning of space quarterly journal*, 16 (1), 89-105.

<http://doi.org/10.30488/gps.2026.487650.3799>

© The Author(s)

Publisher: Golestan University Press

Extended Abstract

Introduction

Although the history of Tehran city has been examined extensively, the factors that influenced its physical development - particularly Waqf (Islamic endowment) - have received comparatively limited scholarly attention. Waqf, as a socio-religious institution in Islamic societies, has always been a key instrument for providing public services such as mosques, schools, bathhouses, and bazaars. The main question of this research concerns the role of Waqf in shaping the spatial organization of Tehran's neighborhoods. To analyze this role, a theoretical framework is needed to identify the repetitive spatial and functional patterns of Waqf. Christopher Alexander's "Pattern Language" theory, with its emphasis on the sustainability and repeatability of physical patterns, provides a suitable basis for analyzing Waqf as a spatial-social institution. This study investigates the impact of Waqf on the morphology and spatial expansion of Tehran from the Safavid period to the end of the Qajar era.

The primary focus of the research is on the Qajar period (1210–1344 AH) because the availability of statistical sources and comprehensive maps allows for a more precise analysis of the relationship between Waqf and spatial development. During this period, policies such as the construction of the Sepahsalar School and Waqf bazaars by Naser al-Din Shah led to the creation of new socio-economic centers in the neighborhoods. Despite previous studies in the field of Waqf and Tehran's history, they have often focused on descriptive and socio-economic aspects, neglecting the spatial dimension and coherent theoretical analysis. Research in other Islamic cities has indicated that Waqf plays an organizing role in urban spaces, but in studies related to Tehran, examining Waqf as a "repetitive spatial pattern" has been overlooked, and the "Pattern Language" framework has not been used. Therefore, the innovation of this article

lies in presenting a theoretical framework that, for the first time, analyzes Waqf in Qajar-era Tehran as a repetitive and modelling spatial pattern and, by designing a quantitative model "Urban Development Function", quantifies the impact of Waqf on the spatial growth of neighborhoods.

Methodology

In jurisprudential terms, Waqf refers to the preservation of the principal asset while dedicating its usufruct to a designated purpose. From a legal perspective, Waqf is a unique ownership system that transforms property into public-religious ownership and removes it from the cycle of commerce. From an economic perspective, it was a sustainable financing mechanism for public services in the absence of modern urban institutions. These two specific perspectives turned Waqf into an effective institution in the spatial organization of cities. The permanence of ownership and guaranteed service provision created conditions where endowments became established as repetitive and stable nodes in the urban fabric. Christopher Alexander's "Pattern Language" theory is a holistic approach to urban design based on the principle that every recurring spatial problem has a recurring solution. Patterns such as social nodes, neighborhood centers, and convergent public spaces play a key role in the spatial organization of cities. Within the framework of Islamic cities, Waqf aligns well with Alexander's "living patterns". Elements such as mosques, schools, and Waqf bazaars have been repeated numerous times in the urban fabric, acting as nuclei for formation and service provision; For example, complexes like the Marvi Mosque-School or Sepahsalar were patterns for creating "Waqf neighborhood centers" that correspond to Alexander's "Local Town Hall" pattern. Although the Pattern Language theory is based on Western urban experience and does not address institutions like Waqf, in this research, it

has been localized through three methods: 1. Redefining endowments as “Waqf nodes” similar to local patterns; 2. Adding the legal-economic dimension of Waqf to the theoretical framework, so that the permanence of ownership and continuity of service are considered part of the logic of pattern repeatability; 3. Using the historical experience of Tehran as an example of “living patterns” adaptable over time.

The study adopts a historical-analytical methodology. Data were extracted from endowment documents at the National Library, the collection of endowment deeds by Rezaei (2007), and historical maps such as the map by Najm al-Dowleh (1275 AH). This data included the number of shops, bathhouses, schools, and mosques under Waqf in Tehran's neighborhoods. The data were coded using SPSS software and analyzed with linear regression and Pearson correlation tests. The unit of analysis was Tehran's neighborhoods. The methodological innovation was the designing and utilizing an “Urban Development Function” to quantify the effect of Waqf. This function was defined as $f = ax + by + cz$, where x , y , and z are the number of houses, shops, and bathhouses, respectively, and the coefficients a , b , and c were calculated based on the ratio of each element to the neighborhood population in the base year (1269 AH). To calculate the share of Waqf, only Waqf buildings were substituted into the function instead of all buildings. The function value for each neighborhood and the entire city was calculated and normalized for the years 1269 and 1317 AH. Then, the difference in the share of Waqf and in development for each neighborhood between these two years were obtained, and their relationship was measured using linear regression.

Results and Discussion

The initial core of Tehran was a small village whose first urban transformations began in the Safavid period with the actions of Shah Tahmasb. He ordered the

construction of walls and fortifications, and the endowments of his sister, Fatemeh Soltan Begum, including a bathhouse, Tekyeh, and school in the Chal-Meydan neighborhood, were among the first significant structures of the city. The oldest existing endowment deeds in Tehran belong to the Safavid period, indicating the early role of Waqf in the physical formation of the city. During the Qajar period, the selection of Tehran as the capital amplified the prominence of Waqf. During the reign of Fath-Ali Shah, alongside population growth, the number of endowments increased. The Marvi endowment complex (Marvi Mosque-School), built in 1231 AH in the west of the Oudlajan neighborhood, was one of the most notable legacies of this period, playing an important role in transferring the center of religious scholarship from Isfahan to Tehran. The reign of Naser al-Din Shah (1264–1313 AH) marked the peak of Waqf's influence on Tehran's spatial development. In this period, 309 endowment deeds were registered. Actions such as the endowment of the Sadr Abad and Kazem Abad Qanats by Agha Khan Nuri for public free use helped develop lands along the Qanat routes. The construction of two Sepahsalar Mosque-Schools (especially by Mirza Mohammad Khan Sepahsalar in 1283 AH) gave prestige to its surrounding area in the Dowlat neighborhood and drew significant buildings such as the National Consultative Assembly. The construction of the Waqf water reservoir of Seyed Esmail in 1261 AH, which was previously a garbage dump and cemetery, led to the formation of the Seyed Esmail bazaar alley and the creation of a religious-economic pole. Other centrality-creating endowments of this period included the Memarbashi, Fathieh, and Khazen al-Molk mosque-schools. The expansion of the city and population growth eventually led to the demolition of the Safavid walls and the construction of the new Nasser wall in 1284 AH, with a perimeter four times larger.

While Waqf practices persisted through the reigns of Mozaffar al-Din Shah, Mohammad Ali Shah, and Ahmad Shah, the Nasser period represented the zenith of its influence. Important endowments of these later periods included the Charity School for Orphans and the Feylsoof al-Dowleh Mosque-School. The massive Waqf complex of Sepahsalar during Ahmad Shah's reign, with the choice of Baharestan for the parliament, contributed to the formation of a powerful political center. Statistical data from the Dar al-Khalafeh of Tehran in the years 1269 and 1317 AH enabled quantitative comparison. In 1269 AH, Tehran had 78,872 houses, 4,220 shops, 112 mosques, 19 schools, and 153 public bathhouses. By 1317 AH, the population increased from about 126,000 to 244,400, and the number of houses reached 15,275, shops 9,420, and bathhouses 182. Quantitative analysis using the Urban Development Function and linear regression demonstrated a significant positive relationship between the share of Waqf and the level of spatial development of neighborhoods. The regression model explains approximately 70% (coefficient of determination $R^2 \approx 0.71$) of the variation in neighborhood development with the variable of Waqf share. Neighborhoods with a higher density of Waqf nodes (such as the Bazaar and Oudlajan) had a higher level of spatial development. For example, in the Bazaar neighborhood in 1269 AH, the existence of 151 Waqf shops, 8 caravanserais, and 4 Waqf bathhouses had created a dense network of socio-economic functions. A key finding showed that neighborhoods with faster growth owed a larger share of their development to Waqf.

The findings confirm the hypothesis of Waqf as a spatial development factor. By creating stable service nodes (mosque, school, bazaar, bathhouse), Waqf shaped the social and physical organizational core of neighborhoods and guided development around itself. In a critical analysis, the Pattern Language theory was

compared with two competing approaches:

1. Urban Network Theory: Emphasizes the dynamic interaction and flows between functional nodes and sees Waqf as a node within a network. This theory focuses more on interactions than on fixed physical form.
2. Institutional Economics Theory: Views Waqf as a legal-economic institution that facilitates development by reducing transaction costs and increasing trust. This perspective emphasizes institutional and motivational functions.

The Pattern Language theory, by concentration on repeatable spatial templates, has limitations in fully explaining the institutional and network dimensions of development. Therefore, for a more comprehensive understanding of Waqf's role, integrating it with network and institutional theories in future studies is suggested.

Conclusion

The results indicate that there was a significant positive relationship between the volume and distribution of endowments and the level of spatial development in Tehran's neighborhoods during the Qajar period. Waqf, by acting as a repetitive and stable spatial pattern, not only provided public services but also played a key role in shaping the urban structure, creating focal nodes, and strengthening neighborhood identity. Neighborhoods with a higher density of endowments enjoyed better spatial organization and access to services. On a practical level, the findings indicate the potential of the Waqf model for contemporary urban policy-making towards sustainable development and spatial balance. Following measures should be considered including creating Waqf service spaces in underprivileged neighborhoods, reviving abandoned endowments, formulating facilitating regulations, and incorporating the role of Waqf into urban planning analyses. This requires specific institutional cooperation,

particularly between the municipality and the Endowment Organization.

This study is restricted to the time frame of 1269-1317 AH in Tehran and relies on available historical data, not covering all socio-cultural dimensions of development. Generalizing the results to other historical cities in Iran and the Islamic world requires more case studies. It is suggested that forthcoming studies undertake comparative analysis of Waqf patterns in cities such as Isfahan and Shiraz, and utilize spatial analysis tools (GIS) and complementary theoretical approaches (network and institutional) for a more multidimensional understanding of this influential institution.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

وقف به مثابه الگو در شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر تهران

(۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه. ق / ۱۷۹۵-۱۹۲۵ م)

زهره عطایی آشتیانی^۱ ✉، سیده فهیمه موسوی^۲ ^۱- نویسنده مسئول، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. رایانامه: z.ataei@ihcs.ac.ir^۲- گروه تاریخ، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: fahimehmusavi.fm@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	وقف به عنوان یکی از نهادهای پایدار در تمدن اسلامی، نقش مهمی در سازمان‌دهی فضاهای عمومی، تأمین خدمات شهری و تقویت هویت محله‌ای ایفا کرده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش وقف به مثابه الگویی فضایی در توسعه شهر تهران در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه. ق / ۱۷۹۵-۱۹۲۵ م) و با تکیه بر نظریه «زبان الگو» کریستوفر الکساندر انجام شده است. این نظریه بر تکرارپذیری و پایداری الگوهای فضایی تأکید دارد. طبق این نظریه، وقف را می‌توان در قالب الگوهای چون مساجد، مدارس، بازارها و حمام‌های وقفی، به عنوان گره‌های شهری تکرارشونده تحلیل کرد. روش تحقیق به صورت تاریخی-تحلیلی و ترکیبی از تحلیل اسنادی، کتابخانه‌ای و داده‌های کمی بوده است. برای سنجش توسعه محله‌ها، «تابع توسعه شهری» طراحی شد که بر اساس شاخص‌هایی مانند تعداد خانه‌ها، دکان‌ها و حمام‌ها و نسبت آن‌ها به جمعیت عمل می‌کند. پژوهش حاضر از منابع دوره قاجار به ویژه اسناد وقف و نقشه‌های تاریخی بهره برده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که میان سهم موقوفات و سطح توسعه فضایی محلات همبستگی مثبت و معناداری (بیش از ۷۰٪) وجود دارد. تحلیل‌های آماری و رگرسیونی، به ویژه در محله‌هایی چون بازار، عودلاجان و سنگلج، این رابطه را تأیید می‌کنند. نتایج پژوهش بر ضرورت بازاندیشی در نقش وقف در برنامه‌ریزی شهری معاصر تأکید دارد و پیشنهاد می‌کند نهاد وقف به عنوان ابزار سازمان‌دهی فضایی پایدار و پاسخگو به نیازهای محله‌ای، در سیاست‌گذاری‌های شهری بازتعریف شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۱۱ تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۰۲/۲۳	
واژگان کلیدی: توسعه شهری، دوره قاجار، ریخت‌شناسی شهری، زبان الگو، شهر تهران، موقوفات، وقف.	
استناد: عطایی آشتیانی، زهره و موسوی، سیده فهیمه. (۱۴۰۵). وقف به مثابه الگو در شکل‌گیری و توسعه فضایی شهر تهران (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه. ق / ۱۷۹۵-۱۹۲۵ م). <i>مجله آمایش جغرافیایی فضا</i> ، ۱۶ (۱)، ۸۹-۱۰۵. http://doi.org/10.30488/gps.2026.487650.3799	
	ناشر: انتشارات دانشگاه گلستان

مقدمه

تاریخ شهر تهران تاکنون بارها توسط محققین مورد مطالعه قرار گرفته است؛ با این حال، در اغلب این پژوهش‌ها به عوامل مؤثر در شکل‌گیری کالبد شهری کمتر پرداخته شده است. یکی از این عوامل مهم، وقف است که نقشی برجسته در توسعه فضاهای عمومی و سازمان‌دهی محلات تهران ایفا کرده است. وقف در جوامع اسلامی، به دلیل ماهیت اجتماعی-مذهبی آن، همواره به عنوان ابزاری اصلی برای تأمین خدمات عمومی مانند مساجد، مدارس، حمام‌ها و بازارها شناخته شده است (Behrens-Abouseif, 1994: 62). صرفِ روایت تاریخ شهر نمی‌تواند به پرسش اصلی این پژوهش درباره چگونگی نقش‌آفرینی وقف در سازمان‌دهی فضایی محلات پاسخ دهد. برای تحلیل این نقش، نیاز به چارچوبی نظری است که الگوهای تکرارشونده فضایی و کارکردی وقف را شناسایی کند. نظریه «زبان الگو» کریستوفر الکساندر، به دلیل تأکید بر پایداری و تکرارپذیری الگوهای کالبدی، بستری مناسب برای تحلیل وقف به عنوان یک نهاد فضایی-اجتماعی فراهم می‌آورد. بر این اساس، در این پژوهش تلاش شده تا تأثیر وقف در ریخت‌شناسی و گسترش فضایی تهران از دوره صفویه تا پایان قاجار بررسی شود.

این نظریه تأکید دارد که طراحی موفق شهری باید بر پایه الگوهای تکرارشونده و متناسب با نیازهای انسانی بنا شود (Alexander, 1977: xlii-xliv). وقف به عنوان یک الگوی تکرارشونده و پایدار، به شکل‌گیری گره‌های شهری و خدمات عمومی مانند بازارهای وقفی، مدارس و مساجد کمک کرده و در تقویت هویت محله‌ای نیز نقش داشته است (Hillenbrand, 1994). تحلیل‌های تاریخی نشان می‌دهد که تهران از پیوند پاره‌های مستقل شکل گرفته که در طول زمان، با گسترش شهری، در محدوده پایتخت ادغام شده‌اند. نقش موقوفات شاه طهماسب صفوی در توسعه زیرساخت‌های اولیه تهران، به ویژه در محله چال میدان، در منابع متعددی تأیید شده است (قاسمی، ۱۳۷۹: ۷۹؛ اتحادیه، ۱۳۷۸: ۸-۹). این موقوفات شامل حمام، مدرسه و تکیه بوده‌اند که در شکل‌گیری نخستین محلات تهران نقشی بنیادین داشتند. اگرچه نخستین موقوفات به دوره صفوی بازمی‌گردد، تمرکز اصلی این پژوهش بر دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ هـ ق) است. این بازه به دلیل در دسترس بودن منابع آماری و نقشه‌های جامع، امکان تحلیل دقیق‌تر رابطه وقف و توسعه فضایی را فراهم می‌سازد. در دوره قاجار، نقش وقف در توسعه تهران بیشتر نمایان می‌شود. سیاست‌های ناصرالدین‌شاه قاجار، به ویژه در ساخت مدرسه سپه‌سالار و بازارهای وقفی، باعث ایجاد مراکز جدید اقتصادی-اجتماعی در محلات شهری شد (حافظی، ۱۳۹۵). تحلیل‌های مبتنی بر نقشه‌های تاریخی، توزیع فضایی موقوفات در محله‌هایی مانند بازار، عودلاجان و سنگلج را نشان می‌دهد که تأثیر مستقیمی بر سازمان‌دهی فضایی و شکل‌گیری گره‌های شهری داشته‌اند (اتحادیه، ۱۳۷۸).

در این پژوهش، با تکیه بر منابع تاریخی و داده‌های آماری، نقش وقف در توسعه فضایی و شکل‌گیری محلات شهری بررسی شده است. از طریق تحلیل وقف نامه‌ها و اسناد دارالخلافه تهران، رابطه بین میزان موقوفات و سطح توسعه هر محله سنجیده شده است. تحلیل‌های کمی با استفاده از «تابع توسعه شهری» انجام شده که تأثیر هر موقوفه را به صورت کمی محاسبه می‌کند. انتظار می‌رود با توجه به تمرکز وقف بر ایجاد فضاهای خدماتی، میان میزان موقوفات و سطح توسعه فضایی محلات همبستگی مثبت وجود داشته باشد.

با وجود مطالعات متعدد در حوزه وقف و تاریخ تهران، بیشتر آن‌ها به جنبه‌های توصیفی و اقتصادی-اجتماعی پرداخته‌اند (رضایی، ۱۳۸۶؛ اتحادیه، ۱۳۷۸). برای نمونه، کتاب «فهرست اسناد موقوفات ایران» (رضایی، ۱۳۸۶) داده‌های ارزشمندی فراهم کرده، اما تحلیل آن‌ها در سطح توصیف باقی‌مانده و به بُعد فضایی وقف توجهی نکرده است. مطالعات تاریخی و کاربردی وقف، مانند «کتاب وقت‌شناسی شهر تهران» یا «فهرست اسناد موقوفات ایران»، منابع آماری

ارزشمندی فراهم کرده‌اند، اما عمدتاً فاقد تحلیل نظری منسجم و مدل‌سازی کمی هستند. برای نمونه، پژوهش «موقوفات تهران و تحول شهر» (اتحادیه، ۱۳۷۸) بیشتر بر تحولات تاریخی متمرکز است و فاقد مدل‌سازی کمی برای تحلیل رابطه وقف و توسعه فضایی است.

در همین حال، پژوهش‌هایی چون بهرنس-ابوسیف^۱ (۱۹۹۴) و سینگیر^۲ (۲۰۰۸) نشان داده‌اند که وقف در شهرهای اسلامی نقشی سازمان‌دهنده در فضاهای شهری ایفا می‌کند؛ با این حال، چنین رویکردی در مطالعات مرتبط با تهران کمتر به کار رفته است. از این رو، خلأ اصلی پژوهش حاضر در بررسی وقف به عنوان یک «الگوی فضایی تکرارشونده» است. پژوهش‌های متعددی در دیگر شهرهای اسلامی به نقش وقف در سازمان‌دهی فضایی پرداخته‌اند. برای نمونه، بهرنس-ابوسیف (۱۹۹۴) در تحلیل قاهره نشان داده است که وقف‌ها از طریق تأسیس مدارس و مساجد وقفی، در شکل‌دهی به مراکز محله‌ای نقش ایفا کرده‌اند. همچنین سینگیر (۲۰۰۸) در مورد شهرهای عثمانی به ویژه استانبول نشان داده است که وقف شبکه‌ای از خدمات اجتماعی و فضایی را پدید آورد که سازمان محله‌ای را تعیین می‌کرد. با وجود این، در هیچ‌یک از این پژوهش‌ها از چارچوب «زبان الگو» برای تحلیل وقف استفاده نشده است. بدین ترتیب، نوآوری اصلی این مقاله در ارائه یک چارچوب نظری تلفیقی است که برای نخستین بار وقف را در شهر تهران دوره قاجار به مثابه یک الگوی فضایی تکرارشونده و قابل مدل‌سازی تحلیل می‌کند.

در مقابل، پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه «زبان الگو» و با طراحی یک مدل کمی موسوم به «تابع توسعه شهری»، به کمی‌سازی تأثیر وقف بر رشد فضایی محلات تهران پرداخته است. بنابراین، نوآوری پژوهش در دو محور اصلی قابل طرح است:

۱. تلفیق نظریه زبان الگو با الگوهای فضایی وقف به عنوان یک چارچوب تحلیلی نو؛
۲. کاربرست ابزارهای آماری و مدل‌سازی کمی برای تحلیل رابطه وقف و توسعه فضایی در مقیاس محله‌ای.

مبانی نظری

وقف در مفهوم فقهی به معنای حبس عین و تسهیل منفعت است، اما این تعریف ساده پیچیدگی نهادی آن را توضیح نمی‌دهد. از منظر حقوقی، وقف یک نظام مالکیتی خاص است که مالکیت خصوصی را به مالکیت عمومی-مذهبی تبدیل کرده و آن را از چرخه دادوستد خارج می‌سازد. از منظر اقتصادی نیز وقف سازوکار تأمین مالی پایدار بود که در غیاب نهادهای مدرن شهری، هزینه خدمات عمومی مانند مدارس، مساجد، بیمارستان‌ها و بازارها را تأمین می‌کرد. این دو بُعد سبب شدند وقف به نهادی مؤثر در سازمان‌دهی فضایی شهرها بدل گردد. پایداری مالکیت و تضمین خدمات‌رسانی، شرایطی ایجاد کرد که موقوفات به عنوان گره‌های تکرارشونده و پایدار در بافت شهری تثبیت شوند.

نظریه «زبان الگو» (Pattern Language) که توسط کریستوفر الکساندر در دهه ۱۹۷۰ مطرح شد، یک رویکرد کل‌نگر به طراحی شهری و معماری است. این نظریه بر این اصل استوار است که هر مشکل فضایی تکرارشونده، راه‌حلی تکرارشونده دارد. الکساندر مجموعه‌ای از بیش از ۲۵۰ الگوی طراحی را شناسایی کرد که هر یک شامل شرح مشکل، بیان راه‌حل و نمونه‌های موفق کاربرد آن است. مفاهیمی چون گره‌های اجتماعی، مراکز محله‌ای، فضاهای عمومی همگرا و راه‌های پیوندی، نقشی کلیدی در سازمان فضایی شهرها ایفا می‌کنند. از مؤلفه‌های مهم این نظریه می‌توان به

1. Behrens-Abouseif

2. Singer

«الگوهای زنده» (الگوهای شکل گرفته در پاسخ به نیازهای زیسته انسان)، «ساختارهای سلسله‌مراتبی و مرتبط» و «قابلیت تکرار در مقیاس‌های مختلف» اشاره کرد.

در چارچوب شهرهای اسلامی، وقف به عنوان نهادی فضایی-اجتماعی، به خوبی با الگوهای زنده الکساندر منطبق است. عناصر وقفی نظیر مساجد، مدارس و بازارها، بارها در بافت شهری تکرار شده‌اند و در بسیاری از محله‌ها به عنوان هسته شکل‌گیری و خدمات‌رسانی عمل می‌کنند. این فضاها به عنوان گره‌های اجتماعی تکرارشونده، هم پاسخگوی نیازهای محلی هستند و هم انسجام فضایی-اجتماعی شهر را تقویت می‌کنند. برای مثال، مسجد-مدرسه مروی یا مجموعه وقفی سپه‌سالار، صرفاً ساختارهای دینی یا آموزشی نبوده‌اند، بلکه الگوهایی برای ایجاد «مراکز محله‌ای وقفی» محسوب می‌شدند. این مفهوم با الگوی "Local Town Hall" الکساندر (الگوی شماره ۴۴) مطابقت دارد که توصیه می‌کند فضاهای تصمیم‌گیری و تعامل محله‌ای باید حول مراکز اجتماعی تعریف شوند.

اگرچه نظریه زبان الکساندر عمدتاً بر پایه تجربه شهرهای غربی تدوین شده و به نقش نهادهای مذهبی و حقوقی چون وقف توجهی ندارد، اما امکان بومی‌سازی آن در بافت اسلامی وجود دارد. این بومی‌سازی در پژوهش حاضر از سه طریق انجام گرفته است:

۱. بازتعریف موقوفات به عنوان «گره‌های وقفی» با نقشی مشابه الگوهای محلی الکساندر.
۲. افزودن بُعد حقوقی-اقتصادی وقف به چارچوب نظری، به گونه‌ای که پایداری مالکیت وقفی و استمرار خدمات‌رسانی، به عنوان بخشی از منطق تکرارپذیری الگو تلقی شود.
۳. استفاده از تجربه تاریخی تهران به عنوان نمونه‌ای از «الگوهای زنده» که در گذر زمان با تغییرات اجتماعی سازگار مانده‌اند.

برای نشان دادن عملکرد وقف به عنوان یک الگوی تکرارشونده فضایی، یک مدل مفهومی ارائه می‌شود:

- شناسایی گره‌های اصلی: مساجد وقفی (مراکز مذهبی و اجتماعی)، مدارس وقفی (مراکز آموزشی و فرهنگی) و بازارهای وقفی (مراکز اقتصادی و تجاری).

- شبکه‌بندی گره‌ها: گره‌های شناسایی شده به عنوان نقاط اصلی در شبکه فضایی محلات عمل کرده و از طریق راه‌های اصلی به یکدیگر متصل می‌شوند. این مدل بر داده‌های تجربی استوار است. به عنوان نمونه، در محله بازار در سال ۱۳۶۹ هـ ق وجود ۱۵۱ دکان وقفی، ۸ کاروانسرا و ۴ حمام وقفی نشان می‌دهد که شبکه‌ای متراکم از کارکردهای اقتصادی-اجتماعی شکل گرفته است. تحلیل رگرسیونی نیز تأیید می‌کند که افزایش تعداد گره‌های وقفی با رشد شاخص توسعه فضایی محلات همبستگی مثبت و معنادار دارد ($R^2 \approx 0.71$).

- تحلیل تأثیر گره‌ها: با استفاده از «تابع توسعه شهری» نشان داده شد که محله‌های دارای گره‌های وقفی بیشتر (مانند بازار و عودلاجان)، از سطح توسعه فضایی بالاتری برخوردارند.

- ارزیابی با رگرسیون خطی: تحلیل رگرسیونی رابطه معناداری بین تعداد گره‌های وقفی و میزان توسعه محله‌ها را نشان داد.

مفاهیم کلیدی و ارتباط با وقف

- الگوها به عنوان ساختارهای تکرارشونده: وقف نیز به عنوان یک ساختار تکرارشونده، نیازهای خدماتی، آموزشی و مذهبی جوامع اسلامی را برآورده کرده و الگویی پایدار در محلات ارائه داده است (Hillenbrand, 1994).

- ایجاد ارتباطات اجتماعی و تقویت حس تعلق: وقف با ایجاد فضاهایی همچون مساجد و بازارهای وقفی، به تقویت ارتباطات اجتماعی و شکل‌گیری حس تعلق در محلات کمک می‌کند. این فضاها مراکز تعامل اجتماعی و تقویت انسجام بوده‌اند (Raymond, 1985).

- توجه به پایداری و انعطاف‌پذیری: الکساندر بر طراحی فضاهای پایدار و انعطاف‌پذیر تأکید دارد. وقف‌ها به عنوان نظام‌های پایدار، در طول تاریخ همواره با تغییرات اجتماعی سازگار بوده‌اند و توانسته‌اند با نیازهای جدید جامعه منطبق شوند (Singer, 2008).

روش پژوهش

روش این پژوهش، تاریخی-تحلیلی است. در بخش تاریخی، داده‌ها از اسناد وقفی کتابخانه ملی ایران، مجموعه وقف نامه‌های رضایی (۱۳۸۶)، و نقشه‌های نجم‌الدوله (۱۲۷۵ ق) استخراج شدند. این داده‌ها شامل تعداد دکان‌ها، حمام‌ها، مدارس و مساجد وقفی در محلات تهران است. در بخش تحلیلی، داده‌ها با نرم‌افزار SPSS کدگذاری و تحلیل شدند. از آزمون‌های رگرسیون خطی و همبستگی پیرسون برای بررسی رابطه بین سهم موقوفات و شاخص توسعه محلات استفاده شد. همچنین، نقشه‌ها بازخوانی شدند تا خوشه‌های مکانی موقوفات و میزان هم‌جواری آن‌ها مشخص شود.

داده‌های پژوهش از ۱۲۵ وقف نامه مربوط به تهران در دوره قاجار (۱۲۶۹-۱۳۱۷ ق) استخراج شد. منابع اصلی عبارت‌اند از: کتاب "وقت‌شناسی شهر تهران" (رضایی، ۱۳۸۶)، آرشیو سازمان اوقاف، و نسخ خطی کتابخانه ملی ایران. روش انتخاب داده‌ها به صورت تمام شمار بوده و تمام وقف نامه‌های ثبت‌شده در محدوده تهران در بازه زمانی پژوهش تحلیل شده‌اند. واحد تحلیل، محله‌های تهران است و هر وقف نامه بر اساس محل جغرافیایی و نوع کاربری (مسجد، مدرسه، دکان، حمام) کدگذاری شده است.

در این پژوهش، اسناد تاریخی و وقف نامه‌های معتبر شامل وقف نامه‌های اصلی، سفرنامه‌ها و روزنامه‌های دوره قاجار جمع‌آوری و تحلیل شدند تا درک دقیق‌تری از توزیع و نوع موقوفات ارائه شود. همچنین، از منابع کتابخانه‌ای و بانک‌های اطلاعاتی شامل کتاب‌ها، مقالات و به ویژه نقشه‌های تاریخی دوره قاجار (به عنوان ابزار کلیدی) برای تحلیل پراکندگی موقوفات استفاده شده است.

تحلیل کمی و تابع توسعه شهری: یکی از نوآوری‌های پژوهش، استفاده از تحلیل داده‌های کمی و طراحی «تابع توسعه شهری» برای ارزیابی اثر وقف بر توسعه محلات تهران است. این تابع به صورت کمی نقش هر عنصر شهری (خانه، دکان، حمام) را در توسعه فضایی می‌سنجد. تابع توسعه شهری برای محاسبه و ارزیابی توسعه هر محله به صورت کمی به کار گرفته شده است. تابع در هر محله به صورت جمع وزن‌دار تعداد بناهای اساسی در آن محله تعریف می‌شود. $f = a * x + b * y + c * z$ در این تعریف، عبارت‌های x و y و z به ترتیب تعداد خانه‌ها، دکان‌ها و حمام‌های محلات هستند. همچنین ضرایب a و b و c متناسب با نقش هر بنا در توسعه هر محله هستند و در هر محله به صورت نسبت تعداد خانه، دکان و حمام به جمعیت همان محله در سال ۱۲۶۹ محاسبه می‌شوند. مقدار f برای تمام محلات و کل شهر تهران در سال ۱۲۶۹ و ۱۳۱۷ محاسبه شد. همچنین سهم موقوفات از این توسعه نیز در محلات مختلف محاسبه شد. برای این منظور مقدار f با جاگذاری تعداد بناهای وقفی به جای x و y و z و استفاده از وزن هر محله (طبق توضیح بالا) محاسبه شد. برای این منظور، از تحلیل همبستگی مدل پیرسون و رگرسیون خطی چندمتغیره استفاده شده است. تحلیل‌های انجام‌شده به منظور بررسی تأثیر عناصر فضایی همچون خانه‌ها و دکان‌ها و حمام‌ها، به دلیل فراوانی بر شاخص‌های

توسعه فضایی محلات شهری انجام گرفته است. تابع طراحی شده از ابداعات پژوهشگران است و بر اساس مطالعات یا منابع موجود قبلی نیست.

همان گونه که گفته شد در تابع طراحی شده " $Ax + By + Cz$ " شامل x ، y و z به ترتیب تعداد خانه، مغازه و حمام هستند و A ، B و C ضرایب وزن دهی هستند. این ضرایب بر اساس نسبت هر عنصر به جمعیت محاسبه می شود (x/p ، $y/p + z/p$) و فرمول پایه است و اساس فرضیه پژوهش تغییر می کند. در محاسبات مربوط به موقوفات، نسبت خانه به جمعیت همچنان مهم است، اما تعداد خانه ها (x) به طور خاص تعداد خانه های مربوط به وقف است که با x' نشان داده شده است. بنابراین، فرمول $(x * x')/p$ شده است و این نکته کلیدی در طراحی تابع است.

تابع $Ax + By + Cz$ برای سال پایه ۱۲۶۹ معادل است با A /جمعیت + B /جمعیت + C /جمعیت. اما در محاسبه برای وقف، فرمول به صورت $(x * x')/p$ می شود. برای سال ۱۳۱۷، مقادیر متفاوت است و تعداد خانه های سال ۱۲۶۹ در عاملی مربوط به سال ۱۳۱۷ ضرب می شود. از آنجا که تهران در بازه ۱۳۱۷-۱۲۶۹ به طور کلی توسعه یافته، توسعه هر محله در این زمان با توسعه کل شهر تهران مقایسه شد. سهم موقوفات و میزان توسعه هر محله، به مقدار تابع توسعه در شهر تهران نرمال شده یعنی دو نسبت f هر محله f / شهر تهران در سال ۱۲۶۹ و ۱۳۱۷ برای هر محله محاسبه شد. سپس اختلاف این نسبت بین سال های ۱۲۶۹ و ۱۳۱۷ محاسبه شد. این مقادیر، با عنوان تفاوت سهم موقوفات و تفاوت توسعه شهری هر محله برای رسم محور افقی و عمودی نمودار موردنظر به کار رفت. همان طور که در نمودار مشاهده می شود تفاوت سهم موقوفات با توسعه شهری همبستگی دارد. این همبستگی، وقتی با رگرسیون خطی بررسی شود، از نظر آماری بیش از ۷۰٪ از واریانس داده توضیح داده می شود که نشان دهنده همبستگی مثبت بین این دو متغیر است. این مشاهده با نظریه تأثیر موقوفات در توسعه شهری نیز سازگار است تعیین ضرایب با استفاده از رگرسیون خطی چندمتغیره محاسبه شده است. داده های خام از اسناد وقف نامه ها، آمار دارالخلافه تهران استخراج شده است.

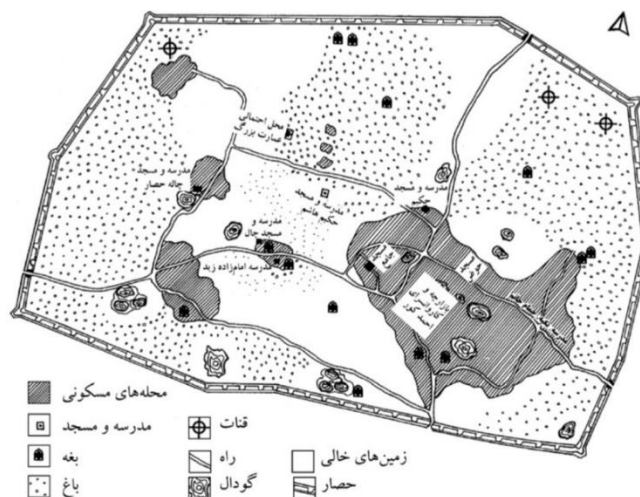
تعیین سهم موقوفات از توسعه شهری: سهم موقوفات نیز با جایگزینی تعداد خانه ها، دکان ها و حمام های وقفی در تابع توسعه محاسبه شده است. در واقع، به جای محاسبه کل بناها، تنها بناهای وقفی به کار رفته و نتیجه نشان دهنده میزان تأثیر موقوفات بر توسعه هر محله به صورت جداگانه است.

یافته ها

هسته اولیه پایتخت امروزی ایران، روستای کوچکی به نام تهران بود که نام آن در منابع ایران باستان و دوره نخستین اسلامی ذکر نشده است. نخستین اشاره به طهران در قرن پنجم قمری توسط طوسی و به دلیل انارش ثبت شد (طوسی، ۱۳۴۵، ص. ۲۲۶). پس از حمله مغول، اطلاعات بیشتری در متون یافت می شود؛ برای مثال، یاقوت حموی (معجم البلدان، ص. ۹۹-۱۰۰) و زکریای قزوینی (آثارالبلا و اخبار العباد، ص. ۱۱۲) تصویری کلی از این روستای کوچک ارائه دادند. از گزارش های آنان برمی آید که تهران دوره ایلخانی مجموعه ای از سوراخ های درون زمینی بود و هیچ سنجیتی با پایتخت امروزی و دارالخلافه دوره قاجار نداشت.

آغاز تحولات روستای طهران به شهر تهران را باید در اوایل دوره صفوی جستجو کرد. شاه طهماسب که هر سال برای زیارت امامزاده حمزه به منطقه می آمد، روستای خوش آب و هوای تهران را برای اقامت برگزید. در سال ۹۶۱ قمری، دستور داد پیرامون تهران برج و بارویی بسازند که به آن شکل یک شهر بخشید و برای نزدیک به سه قرن پابرجا ماند (هدایت، ۱۳۳۹، ص. ۱۹۷). علاوه بر این، شاه طهماسب در قسمت شمالی تهران قدیم ساختمان ها و باغ هایی احداث کرد.

تهران به تدریج با مرمت چهار امامزاده و احداث بازارچه‌ها و مساجد، جمعیت بیشتری را جذب کرد. هسته اولیه این سازه‌ها را موقوفات خواهر شاه طهماسب، فاطمه سلطان بیگم، تشکیل می‌دهد. به دستور او حمام، تکیه و مدرسه خانم در محله‌ای بنا شد که بعدها چالمیدان نام گرفت. این بناها از نخستین سازه‌های شاخص شهر تهران محسوب می‌شوند (قاسمی، بهار ۱۳۷۹، ص. ۷۹). با نگاه به نقشه تهران دوره صفوی، مشخص می‌شود که شهر در آن روزگار عمدتاً از زمین و باغ تشکیل شده بود و با وجود استقرار ارگ و تأسیسات شاه طهماسب در بخش شمالی، مردم در محله چالمیدان -نوب شرق شهر- ساکن شدند.

تصویر شماره ۱: نقشه تقریبی تهران دوره صفویه و بناهای آن، مأخذ: معتمدی، ۱۳۸۱: ۲۵

شکل ۱. نقشه تهران دوره صفوی و بناهای آن

قدیمی‌ترین وقف نامه در دسترس تهران متعلق به ملامحمدمقیما رازی است که در سال ۱۰۶۱ قمری، شش دکان جنب مسجد جامع را برای آبادانی آن وقف کرد (رضایی، ۱۳۸۶). وقف نامه دوم به سال ۱۱۰۴ قمری از محمد هاشم طبیب باقی‌مانده که هسته مرکزی آن مسجد مدرسه حکیم هاشم بود (رضائی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶۷). وقف نامه سوم، بدون نام واقف، در سال ۱۱۳۶ قمری به صورت اجاره‌نامه تنظیم شد و بر اساس آن تمام املاک و اراضی این فرد ناشناس به همراه بخشی از آب قنات‌های سنگلج و مهرجرد، وقف چهارده معصوم گشت (رضایی، ۱۳۸۶). هر سه سند متعلق به دوره صفوی هستند.

در بررسی مجموعه اسناد سازمان اوقاف، کتابخانه ملی ایران و کتاب "وقت‌شناسی شهر تهران" (رضایی، ۱۳۸۶)، اثری از وقف نامه‌های مربوط به دوران آشوب سیاسی نیمه دوم قرن سیزدهم هجری شناسایی نشد. بنابراین می‌توان گفت دست‌کم در منابع در دسترس پژوهشگران، اسناد وقفی این دوره ثبت یا حفظ نشده‌اند. البته این به معنای فقدان مطلق چنین اسنادی نیست و احتمال وجود نسخه‌های پراکنده در آرشیوهای دیگر باقی است.

آقا محمدخان قاجار از سال ۱۲۰۰ قمری تهران را به عنوان پایگاه نظامی خود برگزید. عمده وقت نخستین شاه قاجار به سرکوب شورش‌های داخلی گذشت و سرانجام در لشکرکشی به گرجستان کشته شد (سپهر، ۱۳۴۴، ص. ۷۸-۹). از این دوره یک وقف نامه باقی‌مانده که به موجب آن حاج ابوطالب تاجرطهرانی، دو دانگ از یک کاروانسرا و ۹ دکان را در محله بازار وقف کرده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، دو وقف نامه از سه وقف نامه دوره صفوی و نخستین وقف

نامه دوره قاجار در محلی احداث شدند که بعدها بازار نام گرفت. با توجه به نقشه تهران دوره صفوی که محله بازار در آن هنوز شکل نگرفته بود، می‌توان گفت این موقوفات در پیدایش و توسعه این محله اثرگذار بوده‌اند.

در دوره فتحعلی شاه، ایران با قدرت‌های جدیدی روبه‌رو شد. صف‌آرایی روس و انگلیس پشت مرزهای ایران مهم‌ترین مسئله این دوره بود. با وجود ناآرامی مرزها، تهران به دلیل سرکوب رقبای داخلی از آرامش نسبی برخوردار بود. در این دوره مهاجران قفقازی وارد تهران شدند و کشورهای اروپایی در پایتخت سفارت‌خانه احداث کردند. جمعیت دارالسلطنه به یک‌باره افزایش یافت و بر تعداد بناها و موقوفات آن افزوده شد. بسیاری از زمین‌های داخلی شهر به تدریج به خانه، عمارت و بناهای دولتی تبدیل گشتند. از ۳۸ سال سلطنت فتحعلی شاه، حدود ۴۲ وقف نامه برجا مانده است. در میان واقفان، نام‌های شاخصی چون فتحعلی شاه، شاهزاده شجاع‌السلطنه، میرزا محمد شفیع مازندرانی و همسرش نبات خانم، میرزا ابوالحسن‌خان ایلچی و از همه مهم‌تر خان مروی دیده می‌شود. مجموعه موقوفات مروی برجسته‌ترین یادگار این دوره است. خان مروی در سال ۱۲۳۱ قمری در زمین‌های خود در غرب محله عودلاجان، مسجد مدرسه‌ای بنا کرد که به مسجد مدرسه مروی شهرت یافت و سپس در چند مرحله تمام اموال خود را وقف آن کرد (استادی، بهار ۱۳۷۵). مدرسه خان مروی نقش بسیار مهمی در انتقال حوزه حکمت و فلسفه از اصفهان به تهران داشت.

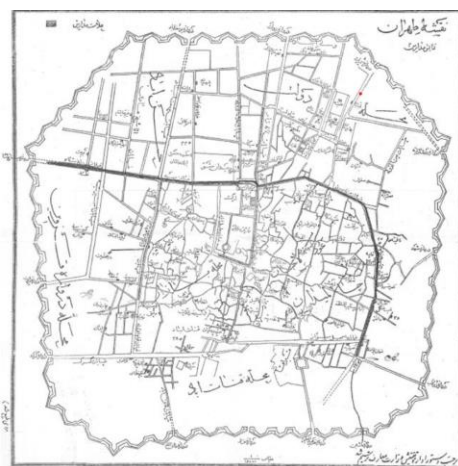
در سال ۱۲۵۰ قمری، محمدشاه بر اریکه قدرت قرار گرفت. ایران همچنان درگیر منازعات خارجی، به ویژه در مرزهای شرقی بود، اما تهران به گسترش خود ادامه می‌داد. دادن قبالة مالکیت به زمین‌های خالصه نادری و انتقال آب کرج به محلات دروازه شمیران، پامنار و سرچشمه، رونق و توسعه این مناطق را بیش از پیش سرعت بخشید (جواهرکلام، ۱۳۵۷).

ناصرالدین‌شاه در ۲۱ ذی‌القعدة ۱۲۶۴ بر تخت سلطنت جلوس کرد. در دوره ناصری، کشور به ثبات نسبی در مرزها دست یافت. با این حال، خشک‌سالی، قحطی و بیماری‌های واگیردار جان بسیاری را گرفت. مهاجران بسیاری به دلیل خشک‌سالی و اوضاع نابسامان ولایات راهی تهران شدند و بر تعداد ساکنان پایتخت، به ویژه فقرای شهر، افزودند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ص. ۱۶۷۱). رویداد مهم این دوره، تهیه سه نقشه از شهر تهران بود: ۱. نقشه‌ای که سال ۱۲۷۵ قمری توسط دانش‌آموزان دارالفنون و به سرپرستی مسیو کرشیش تهیه شد؛ ۲. نقشه‌ای که سال ۱۲۹۸ قمری تحت نظارت یک بارون اتریشی از دولاب و دوشان‌تپه تا ازگل و سلطنت‌آباد و تجریش و اوین و امامزاده حسن ترسیم گردید (حافظی، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۳)؛ ۳. نقشه عبدالغفار نجم‌الملک که سال ۱۳۰۹ (به روایت موسسه سحاب) یا ۱۳۰۵ قمری (به روایت اتحادیه) در مقیاس ۱: ۴۰۰۰ از تهران ترسیم شد. در نقشه تهیه‌شده توسط کرشیش، هنوز حصارهای صفوی پابرجاست.

شکل ۲. نقشه تهران ترسیم کرشیش (۱۸۵۸ م. ۱۲۳۷ ه.ش.)

در این دوره محله ارگ با ساخت بناهای جدید توسعه یافت. جمعیت تهران به حدی زیاد شد که باغ‌های داخل حصار، به خانه‌های جدید مبدل گشت. با این وجود همچنان امکان اسکان تمامی افراد، درون حصارهای تهران ممکن نبود، مشکل کمبود فضا برقرار بود و گسترش شهر در حصار قدیمی ناممکن شد (آدمیت، ۱۳۶۲، ص. ۱۸۳) به همین سبب سال ۱۲۸۴، ساخت حصارهای جدید آغاز گردید و پس از اتمام حصار جدید، حصار صفوی تخریب گشت. به تدریج بر روی خندق‌های قدیمی خیابان‌های جدید کشیده شد. محیط شهر چهار برابر گشت (تکمیل همایون، ۱۳۹۴: ۶-۱۱).

شکل ۳. نقشه تهران ترسیم عبدالغفار (۱۳۰۹ ه.ق)

از دوره ناصری ۳۰۹ وقف نامه ثبت شده است. خود ناصرالدین شاه دو وقف نامه دارد که در سال‌های ۱۲۷۳ و ۱۲۸۵ قمری نوشته شده‌اند. در وقف نامه سال ۱۲۷۳، رقبه «آب قنات مزبور» (بدون ذکر نام قنات) برای تأمین آب مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین، حمام نظام‌الملک، مریضخانه دولتی و استفاده عمومی وقف شد. وقف نامه سال ۱۲۸۵، وقف یک مسجد در راسته دروازه ناصریه و یک دکان برای تأمین هزینه روشنایی آن را ثبت کرده است (رضایی، ۱۳۸۶).

بر اساس کتاب فهرست موقوفات ایران، مسجد مدرسه شیخ عبدالحسین با یک‌سوم اموال امیرکبیر بنا و وقف شد. قنبریان در مقاله «مسجد و حوزه علمیه شیخ عبدالحسین»، این رقبات را متعلق به مادر امیرکبیر می‌داند. اصل وقف نامه این بنا موجود نیست و وقفی بودن آن از وصیت‌نامه شیخ استنباط می‌شود (قنبریان، پاییز ۱۳۹۷). آقاخان نوری (صدراعظم) در سال ۱۲۷۰ قمری عمارت نظامیه را در باغی برای پسرش ساخت. آب دو قنات صدر آباد و کاظم آباد به حوض این عمارت می‌ریخت و سپس به سمت محلات شهر جاری می‌شد (امانت، ۱۳۹۸). نوری در سال ۱۲۷۴ قمری این دو قنات را وقف عام کرد تا مردم بتوانند به رایگان از آب آن استفاده کنند (دبیرسیاقی، زمستان ۱۳۷۸). این وقف با توجه به کم آبی تهران اهمیت بسیار داشت و به توسعه زمین‌ها و محلات مسیر قنات‌ها کمک کرد.

در دوره ناصری، دو مسجد مدرسه با نام سپهسالار ساخته شد. میرزا محمدخان سپهسالار نخستین آن‌ها را در سال ۱۲۸۳ قمری بنا و وقف کرد. مجموعه موقوفات سپهسالار، همچون مجموعه مروی، به فضای اطراف خود اعتبار بخشید. پس از ساخت آن، در محله دولت (زمین‌های خالی بسیاری داشت) بناهای مهمی مانند مجلس شورای ملی احداث شد (حاجی‌عباسی، ۱۳۸۳). در این دوره چندین مریضخانه جدید ساخته شد، از جمله مریضخانه عیسی‌خان وزیر که با وصیت خود او و توسط شیخ هادی نجم‌آبادی ساخته و در سال ۱۳۱۸ قمری افتتاح شد (احمدی، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۱). دو وقف نامه از عیسی‌خان وزیر مربوط به سال‌های ۱۳۰۶ و ۱۳۰۷ قمری، اموال او را برای هزینه مدرسه و مریضخانه وقف کرده‌اند.

خواهرش، مروارید خانم، نیز در چند نوبت اموال خود را برای هزینه‌های این مریضخانه وقف کرد (رضایی، ۱۳۸۶). پدر آن‌ها، میرزا موسی وزیر، در سال ۱۳۰۸ قمری یک کاروانسرا، یک یخچال و ۱۳ دکان مقابل صحن امامزاده حسن را وقف کرد.

آبانبار سید اسماعیل در سال ۱۲۶۱ قمری توسط میرزا موسی در مجاورت امامزاده اسماعیل ساخته شد (بیانی و بیگلریگی، بهار ۱۳۸۷). پیش از آن، این اراضی چاله زباله و گورستان بود. احداث این آبانبار وقفی موجب شکل‌گیری راسته بازار سید اسماعیل شد. مجموعه بقعه، آبانبار و بازار، یک‌قطب مذهبی، اجتماعی و اقتصادی ایجاد کرد که با ساخت مسجد مدرسه فیلسوف الدوله در دوره مظفری تکمیل و به رشد کالبدی منطقه و احیای محله چالمیدان انجامید. از دیگر موقوفات مهم و مرکزیت ساز این دوره می‌توان به مسجد مدرسه معمار باشی، فتحیه و خازن‌الملک اشاره کرد. دوره مظفرالدین‌شاه هم‌زمان با رشد اندیشه‌های برابری‌خواهانه بود. در سال ۱۳۲۸ قمری، عبدالرزاق‌خان بغابری و کلنل رضاخان نقشه‌ای از شمال تهران تهیه کردند (حافظی، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۴). از این دوره ۷۵ وقف نامه باقی‌مانده که شامل موقوفات مهمی مانند مدرسه خیریه ایتام، مدرسه سادات و مسجد مدرسه فیلسوف الدوله است. از دوره محمدعلی شاه ۱۵ وقف نامه باقی‌مانده که موقوفه شاخصی در میان آن‌ها نیست. از دوره احمدشاه ۸۸ وقف نامه باقی‌مانده است. مهم‌ترین وقف این دوره، مجموعه عظیم سپه‌سالار بود که با انتخاب بهارستان به عنوان محل مجلس شورای ملی، به شکل‌گیری یک مرکز سیاسی قدرتمند انجامید. این کانون، جاذب مراکز سیاسی و فرهنگی دیگری مانند وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در اطراف خود شد (رضایی، ۱۳۸۶).

از عبدالحسین میرزا فرمانفرما دو وقف نامه مرتبط با تهران باقی‌مانده: اولی در سال ۱۳۴۱ قمری برای ساخت مکتبخانه‌ای برای اطفال بی‌بضاعت، و دومی در سال ۱۳۴۲ قمری برای بنای مؤسسه پاستور و یک مریضخانه (رضایی، ۱۳۸۶). این اقدام پس از سفر نصرت‌الدوله فیروز و سه طبیب ایرانی به کنفرانسی در فرانسه در سال ۱۳۳۸ قمری صورت گرفت (اتحادیه، بهار ۱۳۸۱). وقف برای هزینه‌های بیمارستان عیسی وزیر در این دوره نیز ادامه یافت. صالح خان نجم‌آبادی یک عمارت و پنج دکان را وقف معالجه و پرستاری از بیماران آن کرد. همچنین در سال‌های ۱۳۴۲ و ۱۳۴۴ قمری، غلامرضاخان سالار معزز و محمدخان سیف‌الدوله به ترتیب رقباتی را برای مخارج مدرسه سادات وقف کردند (رضایی، ۱۳۸۶).

با استخراج داده‌های خام از کتاب فهرست اسناد موقوفات/یران و برخی از اسناد قابل‌دسترس، یافته‌ها طبقه‌بندی و به آمار، نمودارها و جداولی تبدیل شد. سپس قرار دادن آمار این کتاب در کنار داده‌های کسب‌شده از آمار دارالخلافه شهر تهران، امکان مقایسه بین کل ابنیه با بناهای وقفی به وجود آمد. به‌طور مثال در سال ۱۲۶۹ در محله عودلاجان چه نسبتی از خانه‌ها و دکان‌ها وقفی بوده‌اند. در سال ۱۲۶۹. ق شخص ناشناسی -یحتمل به دستور امیرکبیر- از بناهای شهر تهران آماری تهیه کرد:

«بر پایه آمار ۱۲۶۹ ه.ق، تهران دارای ۷۸۸۷۲ باب خانه، ۴۲۲۰ باب دکان، ۵۴ باب تکیه، ۹ باب امامزاده، ۱۱۲ باب مسجد، ۱۹ باب مدرسه، ۱۵۳ باب حمام عمومی، ۱۴ باب مطب و محل جراحی، ۱۴ باب مکتبخانه، ۲ باب‌انبار دولت، ۴۸ آب کارون سرا و تیمچه، ۱ باب ضرابخانه، ۱۶۵ باب طویلله خارج از خانه، ۷۰ باب آبانبار. جمعیت تهران در حدود ۱۲۵۹۵۲ نفر بود» (اتحادیه، ۱۳۷۸، صص ۷-۸).

با بررسی آمار دارالخلافه سال ۱۲۶۹ به کلیتی از بناهای تهران دست یافتیم و از طریق بررسی داده‌های خام موقوفات تهران نیز اطلاعات نسبی از تعداد موقوفات شهر تهران از ابتدا تا این تاریخ کسب کردیم که به قرار زیر است:

جدول ۱. آمار ابنیه دارالخلافه در سال ۱۲۶۹ به تفکیک محله

نوع / محله	محله سنگلج	موقوفات سنگلج	محله چالمیدان	موقوفات چالمیدان	محله بازار	موقوفات بازار	محله عودلاجان	موقوفات عودلاجان	تمام شهر	موقوفات کل
خانه	۱۶۹۵	۷	۱۸۵۲	-	۱۵۲۴	-	۲۶۱۹	۲۷	۷۶۹۰	۳۴
دکان	۵۵۳	۴۱	۷۱۲	۶	۱۹۲۱	۱۵۱	۱۱۴۶	۱۴۰	۴۳۳۲	۳۳۸
کاروانسرا	؟	۱	؟	۴	۲۱	۱۰	۱۶	۸	۳۷	۲۳
حمام	۳۳	۵	۱۶	۳	۴۲	۴	۵۳	۲	۱۴۴	۱۴
مسجد	۲۱	۱	۲۵	۱	۳۴	۱	۳۵	۳	۱۱۵	۶
مدرسه	۶	۱	-	-	۷	-	۴	۳	۱۷	۴
باغ و باغچه	؟	۲	؟	۳	-	-	-	۳	نامشخص	۸
تکیه	۱۲	۲	۱۵	۱	۱۷	-	۱۲	۲	۵۶	۵
یخچال	؟	۱	-	-	-	-	-	-	نامشخص	۱
امامزاده	-	-	۲	-	۴	-	۱	-	۷	۱
طویله	۵۳	-	۱۲	-	۴۵	-	۳۳	-	۱۴۳	-
زمین	-	-	-	-	؟	۱	؟	۳	نامشخص	۴
قهوه‌خانه	-	-	-	۲	-	-	-	۱	نامشخص	۳
آب‌انبار	۱۹	۲	-	۳	۲۵	-	۳۳	-	۷۷	۵
چاپخانه	۲	-	۱۵	-	-	-	۲	-	۱۹	-
سقاخانه	-	-	-	-	۴	-	-	-	نامشخص	۴
جبه خانه	-	-	-	-	۲	-	-	-	نامشخص	۲
ضرایخانه	-	-	-	-	۱	-	-	-	نامشخص	۱

سال ۱۳۱۷ قمری، بار دیگر از شهر تهران آماری جامع توسط اخضرعلی‌شاه تهیه شد که به موجب آن می‌دانیم جمعیت تهران به ۲۴۴۴۰۰ نفر افزایش یافته و آمار بناهای شهر چنین است:

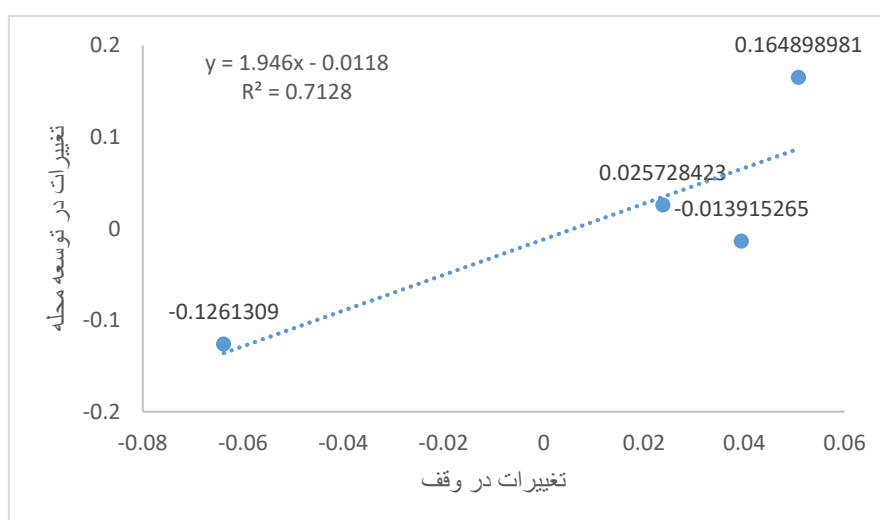
«خانه ۱۵۲۷۵ باب، دکان ۹۴۲۰ باب، تکیه ۴۳ باب، مسجد و مدرسه ۹۰ باب، حمام عمومی ۱۸۲ باب، کاروانسرا ۱۸۶ باب، سربازخانه ۷ باب، مریض‌خانه ۲ باب، مدرسه دولتی ۲ باب، طویله ۲۷۶ باب» (اتحادیه، ۱۳۷۸: ۱۱).

جدول ۲. آمار بناهای شهر و بناهای وقفی تهران در سال ۱۳۱۷ قمری

نوع / محله	محله دولت	موقوفات دولت	محله سنگلج	موقوفات سنگلج	محله بازار	موقوفات بازار	محله چالمیدان	موقوفات چالمیدان	محله عودلاجان	موقوفات عودلاجان	تمام شهر	موقوفات کل
خانه	۲۷۰۵	۹	۴۴۴۸	۴۱	۲۶۲۵	۲۴	۳۳۷۲	۲۰	۲۱۲۵	۶۴	۱۶۲۷۵	۱۵۸
دکان	۲۵۴۶	۱۱۲	۱۸۲۴	۱۳۲	۲۳۳۳	۴۳۷	۱۴۰۳	۷	۱۳۱۴	۳۳۶	۹۴۲۰	۱۰۱۴
کاروانسرا	۵۲	۷	۲۴	۴	۶۰	۲۶	۲۳	۱۳	۲۷	۱۷	۱۸۶	۶۷
حمام	۳۸	-	۵۹	۵	۲۷	۱۳	۲۸	۸	۳۵	۴	۱۸۲	۳۰
مسجد	۲۰	۲	۲	۲	۴	۲	۲	۱	-	۵	۲۸	۱۲
مدرسه	-	-	۲	۲	-	-	-	-	-	-	۲	۲
مسجد مدرسه	۴	۲	۱۰	۱	۱۶	۲	۴	۲	۱۶	۴	۵۰	۱۱
باغ و باغچه	۴۰	۱	۱۵۵	۵	۹	-	۳	۳	۸	۳	۲۱۵	۱۲
تکیه	۷	-	۹	۲	۱۴	-	۵	۱	۸	۲	۴۳	۵
یخچال	۸	۷	۱۰	۵	۲	-	۵	۴	ندارد	-	۲۴	۱۷
کارخانه	۳	-	۱	-	۲	-	ندارد	-	ندارد	-	۶	-
سربازخانه	۴	-	۱	-	ندارد	-	۲	-	ندارد	-	۷	-
کلیسا	۲	-	۴	-	۱	-	ندارد	-	ندارد	-	۷	-
میدان	۲	-	ندارد	-	۱	-	۲	-	ندارد	-	۵	-

مریضخانه	۲	-	۱	-	ندارد	-	ندارد	-	ندارد	۳	-
معبد یهود	ندارد	-	ندارد	-	ندارد	-	ندارد	-	۲	-	-
مدرسه دولتی	۲	-	ندارد	-	ندارد	-	ندارد	-	ندارد	۲	-
طولیه	۷۰	۱	۱۱۷	-	۳۷	-	نامعلوم	۳	۵۲	-	۲۷۶
نواب	۱۰	-	۹	-	۵	-	۶	-	۴	-	۳۴
کالسکخانه	-	-	۲	-	-	-	-	-	-	۱	-
غسالخانه	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	۱
زمین	-	۳	-	-	۳	-	۱	-	۴	-	۱۱
حجر طاحونه	-	۲	-	-	۱	-	۳	-	-	-	۶
قهوه خانه	-	-	-	-	۲	-	۱	-	۴	-	۸
آب انبار	-	-	-	-	۳	-	۲	-	۱	-	۸
سقاخانه	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱
مکتبخانه	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-
دواخانه	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-

داده‌های به دست آمده در تابع تأثیر توسعه شهر و توسعه موقوفات به کار گرفته شد و نمودار زیر به دست آمد:

شکل ۴. نمودار تغییرات در توسعه محله

بحث

این بخش به تحلیل انتقادی رویکردهای نظری رقیب در بررسی رابطه بین موقوفات و توسعه فضایی محلات تهران می‌پردازد و نظریه زبان الگو را با دو رویکرد دیگر مقایسه می‌کند:

نظریه شبکه‌های شهری: این نظریه توسعه فضایی را نتیجه تعامل پویا بین گره‌های عملکردی (مانند بازارها یا مراکز تصمیم‌گیری) می‌داند. از این منظر، موقوفات به عنوان گره‌های اتصال دهنده در شبکه‌های شهری تعبیر می‌شوند که نقش آن‌ها در پیوند با سایر نهادهای اجتماعی و اقتصادی معنا می‌یابد. تمرکز اصلی این نظریه بر جریان‌ها و تعاملات شبکه‌ای است، نه صرفاً بر شکل ثابت کالبدی موقوفات.

نظریه اقتصاد نهادی: در این دیدگاه، وقف یک نهاد حقوقی-اقتصادی تلقی می‌شود که از طریق مکانیسم‌هایی مانند کاهش هزینه‌های معاملاتی و افزایش اعتماد اجتماعی، توسعه را تسهیل می‌کند. این نظریه بر کارکردهای نهادی و انگیزشی وقف تأکید دارد و در تقابل با دیدگاه زبان الگو قرار می‌گیرد که بر تکرارپذیری فرم‌های فضایی متمرکز است. در

مقایسه با نظریه زبان الگو که بر الگوهای تکرارشونده فضایی تأکید می‌کند، این دو رویکرد رقیب، به ترتیب بر شبکه‌های تعاملی و ساختارهای نهادی به عنوان عوامل کلیدی در تفسیر نقش وقف در توسعه شهری تمرکز دارند.

نظریه زبان الگو که تمرکزش بر قالب‌های تکرارپذیر فضایی است، در مقابل رویکردهایی قرار می‌گیرد که بر نقش جریان‌های شبکه‌ای و کارکردهای نهادی تأکید دارند. این نظریه به‌تنهایی قادر به تبیین کامل ابعاد نهادی و اقتصادی توسعه نیست. بنابراین، اگرچه در این پژوهش به دلیل ماهیت کالبدی تحقیق از چارچوب زبان الگو استفاده شده، برای دستیابی به درکی جامع‌تر از تأثیر وقف، تلفیق آن با نظریه‌های شبکه‌ای و نهادی در مطالعات آینده ضروری است. در این پژوهش، ابتدا یک شاخص کمی برای سطح توسعه هر محله محاسبه و نسبت به میانگین کل تهران نرمال‌سازی شد (اعداد بزرگ‌تر از یک نشان‌دهنده توسعه بالاتر از میانگین هستند). سپس، سهم وقف در این توسعه محاسبه و مجدداً نرمال شد. با مقایسه این سهم در دو سال ۱۲۶۹ و ۱۳۱۷ قمری، تأثیر خالص وقف بر توسعه شهری به صورت کمی اندازه‌گیری شد. یافته کلیدی نشان داد محله‌های با رشد سریع‌تر، سهم بیشتری از توسعه خود را مرهون وقف بوده‌اند.

یافته‌های پژوهش، فرضیه اصلی مبنی بر نقش وقف به عنوان یک عامل توسعه بخش را تأیید می‌کنند و رابطه مثبت مشاهده‌شده با شواهد تجربی سازگار است. با پذیرش این محدودیت که مدل ارائه‌شده (با ضریب تعیین ۷۰٪) تنها بخشی از واریانس توسعه شهری را با تمرکز بر شاخص‌های کالبدی (خانه، مغازه، حمام) تبیین می‌کند، این پژوهش ادعایی در خصوص جامعیت تبیین ندارد. هدف اصلی، نشان دادن وجود این رابطه و همچنین شناسایی الگوی پایدار و تکرارشونده وقف در توزیع فضایی و تقویت تاریخی زیرساخت‌های خدماتی محلات است.

تحلیل داده‌ها همبستگی مثبت معناداری بین حجم و پراکندگی موقوفات با سطح توسعه فضایی تهران نشان داد. مدل رگرسیونی حدود ۷۰٪ از تغییرات توسعه محلات را با سهم وقف تبیین می‌کند. بررسی‌های تاریخی و مکانی تأیید می‌کند که موقوفات (نظیر مساجد، مدارس و بازارها) به عنوان گره‌های کانونی عمل کرده‌اند. این فضاها با ایفای نقش‌های اقتصادی و خدماتی، هسته سازمان‌دهی اجتماعی و کالبدی محلات بوده‌اند و محلات اطراف پیرامون آن‌ها شکل گرفته‌اند. در نتیجه، وقف به عنوان سازوکاری پایدار و تکرارشونده، نقشی کلیدی در توسعه فضایی و بهبود دسترسی به خدمات عمومی تهران تاریخی ایفا کرده است. اگرچه تعمیم این یافته به همه شهرهای اسلامی نیازمند پژوهش‌های بیشتر است، الگوی وقف می‌تواند به عنوان مدلی الهام‌بخش برای توسعه پایدار شهری* در بافت‌های تاریخی دیگر موردتوجه قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بین حجم موقوفات و سطح توسعه فضایی محلات تهران در دوره قاجار رابطه‌ای مثبت و معنادار وجود دارد. محلات با تراکم بالاتر موقوفات، از خدمات عمومی و سازمان فضایی بهتری برخوردار بودند. این یافته فرضیه اصلی پژوهش را تأیید کرده و نشان می‌دهد وقف نه تنها یک نهاد اقتصادی-اجتماعی، بلکه الگویی مؤثر در شکل‌دهی به ساختار شهری تهران بوده است. در سطح کاربردی، نتایج بیانگر ظرفیت وقف در سیاست‌گذاری شهری امروز است؛ به شرط تعریف سازوکارهای نهادی مشخص مانند همکاری قراردادی بین شهرداری و سازمان اوقاف. نمونه‌های موفق در سایر شهرهای اسلامی نشان می‌دهد استفاده از این الگو در توسعه شهری عملی و امکان‌پذیر است.

بر پایه یافته‌های این پژوهش، وقف می‌تواند به عنوان ابزاری مؤثر در برنامه‌ریزی شهری معاصر برای دستیابی به توسعه پایدار و توازن فضایی به کار گرفته شود. تحقق این هدف مستلزم اقداماتی چون ایجاد فضاهای خدماتی وقفی در محلات کم برخوردار، تدوین آیین‌نامه‌های تسهیلگر، احیای موقوفات متروکه و گنجاندن نقش وقف در تحلیل‌های

فضایی برنامه‌ریزی شهری است. با این حال، محدودیت‌های این پژوهش شامل تمرکز بر بازه زمانی ۱۳۱۷-۱۳۶۹ قمری در تهران، اتکا به داده‌های تاریخی ناقص و عدم پوشش کامل ابعاد اجتماعی-فرهنگی توسعه است. بنابراین، تعمیم نتایج به سایر شهرها نیازمند مطالعات موردی مستقل است.

پیشنهاد مطالعات آینده عبارت‌اند از:

- بررسی مقایسه‌ای الگوهای وقفی در شهرهای تاریخی ایران مانند اصفهان و شیراز
- بهره‌گیری از تحلیل‌های مکانی (مانند GIS) و رویکردهای نظری مکمل (نظریه شبکه‌ای و اقتصاد نهادی) برای درکی چندبعدی‌تر از نقش وقف در شکل‌گیری شهر.

حامی مالی

این اثر حامی مالی ندارد.

سهم نویسندگان در پژوهش

نویسندگان در تمامی بخش‌ها و مراحل پژوهش سهم برابر دارند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان از همه کسانی که در انجام این پژوهش به ما یاری رساندند تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

- اتحادیه، منصوره. (زمستان ۱۳۷۸). *موقوفات تهران و تحول شهر (۱۲۶۹-۱۳۲۰ ه.ق)*. وقف میراث جاویدان، ۲۸.
- اتحادیه، منصوره. (بهار ۱۳۸۱). *موقوفات و خدمات عام‌المنفعه عبدالحسین میرزا فرمانفرما. وقف میراث جاویدان*، ۳۷، ۴۷-۶۲.
- احمدی، نزهت. (۱۳۸۷). *وقف و گسترش امور درمانی. بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف*.
- اعتمادالسلطنه. (۱۳۶۷). *مرآت البلدان*. (ج. ۱). (ع. نوایی، تدوین). دانشگاه تهران.
- الکساندر، کریستوفر. (۱۳۸۶). *معماری و راز جاودانگی: راه بی‌زمان ساختن*. (ق. بید هندی، مترجم). نشر دانشگاه شهید بهشتی.
- الکساندر، کریستوفر. (۱۳۸۷). *زبان الگو: شهرها*. (ر. کربلایی نوری، مترجم). مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری.
- امانت، عباس. (۱۳۹۸). *قبیله عالم*. (حسن کامشاد، مترجم). نشر کارنامه.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۶۲). *امیرکبیر و ایران*. خوارزمی.
- باقریان‌موحد، سیدرضا. (۱۳۹۹). *زندگی‌نامه رشیدی*. در م. رشیدی‌تبریزی، مجموعه آثار میرزا حسن رشیدی (ص. ۱۹-۲۴). مؤسسه فرهنگی طه.
- بیانی، سوسن و بیگلریگی، مونا. (بهار ۱۳۸۷). *آب‌انبار سید اسماعیل*. (میرزا موسی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۲۸-۱.
- تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۹۴). *بنای دارالخلافت ناصر*. در ن. تکمیل همایون، رویدادها و یادمان‌های تاریخی تهران (ج. ۲، ص. ۱۱-۱۶). دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- جواهرکلام، عبدالعزیز. (۱۳۵۷). *تاریخ طهران*. انتشارات کتابخانه طهوری.

- حاجی‌عباسی، محمد. (پاییز و زمستان ۱۳۸۳). وقف نامه مجلس شورای ملی (دارالشورای ملی، ساختمان بهارستان). وقف میراث جاویدان، ۴۷ و ۴۸، ۴۵-۳۸.
- حافظی، ابوطالب. (۱۳۹۵). *دارالفنون، میراث جاودانه/امیرکبیر*. انتشارات مدرسه.
- حموی، یاقوت. (۱۳۵۵). *معجم‌البلدان*. بی‌نا.
- دبیرسیاقی، محمد. (زمستان ۱۳۷۸). وقف نامه دو قنات صدر آباد و کاظم‌آباد و دکان‌های پیرامون باغ نظامیه تهران. وقف میراث جاویدان، ۲۸، ۳۶-۲۹.
- دبیرسیاقی، محمد. (تابستان ۱۳۸۴). موقوفات انیس‌الدوله. *وقف میراث جاویدان*، ۵۰، ۳۳-۲۰.
- رضایی، امید. (۱۳۸۶). *فهرست اسناد موقوفات ایران از آغاز تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷*. (ج. ۴). سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.
- رضائی، ا. (۱۳۹۰). طبیبی مصنف با مسجد، مدرسه و کتابخانه وقفی‌اش در تهران دوره شاه سلیمان صفوی. *اوراق عتیق*، ۲، ۲۶۷-۳۰۸.
- زکریای قزوینی. (۱۳۶۶). *آثارالبلاد و اخبار العباد*. (ع. شرفکندی، مترجم). مؤسسه علمی اندیشه جوان.
- سپهر، محمدتقی. (۱۳۴۴). *ناسخ‌التواریخ*. اسلامیه.
- سازمان اوقاف و امور خیریه. (۱۳۹۵). *آمارنامه موقوفات کشور*. سازمان اوقاف و امور خیریه.
- طوسی، محمد. (۱۳۴۵). *عجایب‌المخلوقات*. (م. ستوده، تدوین). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- علیزاده، ن. (۱۳۹۴). *تحلیل فضایی موقوفات آموزشی تهران در دوره قاجار*. انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- قاسمی، علی. (بهار ۱۳۷۹). *سیر تحولات تاریخی شهر تهران. دانش جغرافیا*، ۱، ۲۵-۲۰.
- قاضی‌ها، فاطمه. (پاییز و زمستان ۱۳۸۱). تومان‌آغا فخرالدوله دختر شاعر و ادیب ناصرالدین‌شاه قاجار. *گنجینه اسناد*، ۴۷ و ۴۸، ۳۳-۱۸.
- قنبریان، علی. (پاییز ۱۳۹۷). مسجد و حوزه علمیه شیخ عبدالحسین (مؤسس، موقوفات، معماری). *وقف میراث جاویدان*، ۱۰۳، ۱۵۴-۱۲۵.
- کارزونی، عمادالدین. (بهار و تابستان ۱۳۸۰). وقف نامه مسجد مدرسه سپه‌سالار قدیم (تهران). *وقف میراث جاویدان*، ۳۳-۳۴، ۱۳۲-۱۲۱.
- کریمان، حسن. (۱۳۵۵). *تهران در گذشته و حال*. دانشگاه ملی.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۵). *تاریخ مشروطه ایران*. امیرکبیر.
- محرابی، معین‌الدین. (زمستان ۱۳۹۰). وقف نامه مسجد و مدرسه الاقصی از موقوفات میرزا احمدخان مشیرالسلطنه. *اسناد بهارستان*، ۳۰۶-۲۸۳.
- محقق حلّی، جعفر. (۱۴۰۳ ق). *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. انتشارات استقلال.
- مرتضوی، مرضیه. (پاییز و زمستان ۱۳۹۱). وقف‌نامه‌ای از آقا مهدی ملک‌التجار. *وقف میراث جاویدان*، ۷۹-۸۰، ۲۱۶-۲۰۷.
- ملک‌زاده، الهام. (۱۳۸۵). *نگاهی به امور خیریه در دوره قاجار*. دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر ری.
- میرزاحمد، علیرضا. (بهار ۱۳۷۹). وقف نامه مسجد و مدرسه محمودیه تهران. *وقف میراث جاویدان*، ۲۹، ۸۳-۱۱۴.
- نقیبی، ابوالقاسم. (بی‌تا). *میرزاحسین‌خان سپه‌سالار (مسجد و مدرسه سپه‌سالار، پیشینه فرهنگی)*. *دانشنامه جهان اسلام*، ۲۳، ۹-۱۱.
- هدایت، رضاقلی. (۱۳۳۹). *روضه‌الصف* (ج. ۹). خیام.
- یعقوبی، بهزاد. (۱۳۹۵). *واقفان دارالخلافه*. آوردگاه هنر و اندیشه.

References

Adamiyat, F. (1983). *Amir Kabir and Iran*. Kharazmi Publications. [In Persian]

- Ahmadi, N. (2008). *Waqf and the expansion of medical services*. Foundation for Research and Development of Waqf Culture. [In Persian]
- Alexander, C. (1977). *A pattern language: Towns, buildings, construction*. Oxford University Press.
- Alexander, C. (1979). *The timeless way of building*. Oxford University Press.
- Alexander, C. (2007). *Architecture and the secret of immortality: The timeless way of building* (G. Bid Hendi, Trans.). Shahid Beheshti University Press. [In Persian]
- Alexander, C. (2008). *A pattern language: Towns* (R. Karbalaee Nouri, Trans.). Center for Urban Studies and Architecture Research. [In Persian]
- Alizadeh, N. (2015). *Spatial analysis of educational endowments of Tehran during the Qajar period*. Cultural Heritage Research Institute. [In Persian]
- Amanat, A. (2019). *Qibla-e Alam* (H. Kamshad, Trans.). Karnameh Publications. [In Persian]
- Bagherian-Movahed, S. R. (2020). Biography of Roshdiye. In M. Roshdiye Tabrizi, *Collected works of Mirza Hasan Roshdiye* (pp. 19-24). Tah Cultural Institute. [In Persian]
- Bayani, S., & Biglarbeygi, M. (2008). Abanbar of Seyyed Ismail (Mirza Musa). *Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 1-28. [In Persian]
- Behrens-Abouseif, D. (1994). *Islamic architecture in Cairo: An introduction*. Brill.
- Dabir Siaghi, M. (1999). Endowment deed of two qanats of Sadraabad and Kazemabad and the shops around the Nezamieh Garden of Tehran. *Waqf: Eternal Heritage*, 28, 29-36. [In Persian]
- Dabir Siaghi, M. (2005). Endowments of Anis al-Dowleh. *Waqf: Eternal Heritage*, 50, 20-33. [In Persian]
- Etehadiyeh, M. (1999). Endowments of Tehran and urban transformation (1890–1941). *Waqf: Eternal Heritage*, 28. [In Persian]
- Etehadiyeh, M. (2002). Endowments and public services of Abdolhossein Mirza Farmanfarma. *Waqf: Eternal Heritage*, 37, 47-62. [In Persian]
- Etemad al-Saltaneh. (1988). *Maraat al-Buldan* (Vol. 1). (A. Navaei, Ed.). University of Tehran Press. [In Persian]
- Ghanbarian, A. (2018). Mosque and seminary of Sheikh Abdolhossein (Founder, endowments, architecture). *Waqf: Eternal Heritage*, 103, 125-154. [In Persian]
- Ghasemi, A. (2000). The course of historical developments of Tehran. *Geography Knowledge*, 1, 20-25. [In Persian]
- Ghazi Ha, F. (2002). Toman Agha Fakhr al-Dowleh, daughter of the poet and literary figure of Naser al-Din Shah Qajar. *Ganjineh-ye Asnad*, 47-48, 18-33. [In Persian]
- Hafezi, A. (2016). *Dar al-Fonun: The eternal legacy of Amir Kabir*. Madras Publications. [In Persian]
- Haji Abbasi, M. (2004). Endowment deed of the National Consultative Assembly (National Council, Baharestan building). *Waqf: Eternal Heritage*, 47-48, 38-45. [In Persian]
- Hamavi, Y. (1976). *Mo'jam al-Buldan*. [In Persian]
- Hedayat, R. (1960). *Rowzat al-Safa* (Vol. 9). Khayyam Publications. [In Persian]
- Hillenbrand, R. (1994). *Islamic architecture: Form, function and meaning*. Edinburgh University Press.
- Javaherkalam, A. A. (1978). *History of Tehran*. Tahouri Library Publications. [In Persian]
- Kariman, H. (1976). *Tehran in the past and present*. National University Press. [In Persian]
- Kasravi, A. (2006). *History of the Iranian Constitutional Revolution*. Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Kazerouni, I. (2001). Endowment deed of the old Sepahsalar Mosque-Madrasa (Tehran). *Waqf: Eternal Heritage*, 33-34, 121-132. [In Persian]
- Malekzadeh, E. (2006). *A look at charity affairs during the Qajar period*. Islamic Azad University, Shahr-e Rey Branch. [In Persian]

- Mehrabbi, M. (2011). Endowment deed of the Mosque and Madrasa of Al-Aqsa from the endowments of Mirza Ahmad Khan Mushir al-Saltaneh. *Asnad-e Baharestan*, 283-306. [In Persian]
- Mirzamohammad, A. R. (2000). Endowment deed of the Mahmoudiyeh Mosque and Madrasa of Tehran. *Waqf: Eternal Heritage*, 29, 83-114. [In Persian]
- Mohaqeq Helli, J. (1983). *Shara'i' al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram*. Esteghlal Publications. [In Persian]
- Mortezaei, M. (2012). An endowment deed from Agha Mehdi Malek al-Tojjar. *Waqf: Eternal Heritage*, 79-80, 207-216. [In Persian]
- Naghbi, A. (n.d.). Mirza Hossein Khan Sepahsalar (Sepahsalar Mosque and Madrasa, cultural background). *Encyclopedia of the Islamic World*, 23, 9-11. [In Persian]
- Organization of Endowments and Charity Affairs. (2016). *Statistics of endowments of the country*. Organization of Endowments and Charity Affairs. [In Persian]
- Raymond, A. (1985). *The great Arab cities in the 16th-18th centuries: An introduction*. New York University Press.
- Rezaei, A. (2011). A physician-author with his endowed mosque, school and library in Tehran during the reign of Shah Soleiman Safavi. *Oraq-e Atiq*, 2, 267-308. [In Persian]
- Rezaei, O. (2007). *Index of endowment documents of Iran from the beginning to February 11, 1979* (Vol. 4). Organization of Endowments and Charity Affairs, Osweh Publications. [In Persian]
- Sepehr, M. T. (1965). *Nasikh al-Tawarikh*. Islamiyeh Publications. [In Persian]
- Singer, A. (2008). *Charity in Islamic societies*. Cambridge University Press.
- Takmil Homayoun, N. (2015). The building of Dar al-Khilafeh Naseri. In N. Takmil Homayoun, *Events and historical monuments of Tehran* (Vol. 2, pp. 11-16). Cultural Research Office. [In Persian]
- Tusi, M. (1966). *Aja'ib al-Makhluqat* (M. Sotoudeh, Ed.). Book Translation and Publishing Institute. [In Persian]
- Yaghoubi, B. (2016). *Waqifs of Dar al-Khilafeh*. Art and Thought Arena. [In Persian]
- Zakariya Qazvini. (1987). *Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad* (A. Sharafkandi, Trans.). Young Thought Scientific Institute. [In Persian]